

УДК 32+316.32(477)

<https://doi.org/10.34142/24130060.2019.17.1.16>**ІНКЛЮЗИВНЕ СУСПІЛЬСТВО: СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ВИМІРИ****О.М. Роговський**

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

В статті йдеться про форми функціонування і особливості інклюзивного суспільства. Розглянуті особливості процесів інклюзії-ексклюзії як включення-виключення, які разом здійснюють селекційний відбір у всіх сферах суспільства, серед яких виділяється соціокультурна і політична сфери. Показані основні ознаки різниці між процесами інклюзії, інтеграції та ексклюзії, диференціації, а також основні форми селекції: паттерни, функціональність, освіта та комплексність. Виявлено, що інклюзивність є основним атрибутом і формою розвитку демократичного суспільства

Ключові слова: інклюзія, ексклюзія, диференціація, інтеграція, паттерн, селекція.

**ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБЩЕСТВО:
СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ИЗМЕРЕНИЯ****А.М. Роговский**

В статье речь идет о формах функционирования и особенностях инклюзивного общества. Рассмотрены особенности процессов инклюзии-эксклюзии как включение и исключение, которые вместе осуществляют селекционный отбор во всех сферах общества, среди которых выделяется социокультурная и политическая сферы. Показаны основные признаки различия между процессами инклюзии, интеграции и эксклюзии, дифференциации, а также основные формы селекции: паттерны, функциональность, образование, комплексность. Установлено, что инклюзивность является основным атрибутом и формой развития демократического общества.

Ключевые слова: инклюзия, эксклюзия, дифференциация, интеграция, паттерн, селекция.

INCLUSIVE SOCIETY: SOCIAL-POLITIC DIMENSIONS**O. Rohovskyj**

The article considers the forms of functioning and the peculiarities of the inclusive society. The details of the processes of inclusion-exclusion that together fulfill the selection in all the spheres of society are considered. The significant attention is given to the revealing of the specificity of selective process in the social and cultural and political spheres of society, that are related in a compensatory way between themselves: the predominance of the exclusion in one sphere is compensated by the inclusivity of the second sphere. There was identified a significant difference in the way of the selection in traditional, totalitarian and democratic societies. In the first one it is homogeneous and linear, in the second - open and heterogeneous with a possibility of goal and value changing, including (self)denial and the risks of instability. With P. Sorokin's work as an example the unity of the processes of inclusivity growth and the democratization of the education and of the society in general is shown. The main differences between the processes

of inclusion, integration and exclusion, differentiation and the centered and centrifugal flows in society are shown. It is important that the processes of differentiation and integration are multiple and include both inclusive and exclusive aspects, that is a double effect and consequences. That is why the modern society is developing basing itself not only on the differentiation (according to N. Luhmann), but on the mobile balance and the regulation of the contradictory processes including differentiation-integration, exclusion-inclusion by means of «modalization» of the difference between them and the possibility of their mutual conversion and combination. The inclusivity facilitates bringing together, coordination of different subjects' activity and the integrative processes in general. These last ones are necessary for the solving of global problem of nowadays. The processes of selection and inclusion taking place in different spheres facilitate the transforming of the power and traditionally hierarchical structures into the democratic ones. The main forms of selection are shown: patterns, functionality, education, complexity. It is identified that the inclusivity is the main attribute and form of development of a democratic society.

Key words: inclusion, exclusion, differentiation, integration, pattern, selection.

Постановка проблеми. Власне поняття «інклюзивне» використовується переважно в гуманітарно-етичному аспекті як включення в систему інституцій суспільства всіх людей із особливими потребами на засадах рівноправності у отриманні освіти, роботи та інших суспільних благ. Разом з тим, дане поняття є важливою категорією системної методології у дослідженні суспільства як можливість включення не тільки різноманітних суб'єктів, але й явищ, процесів, які раніше вважалися неприйнятними, небезпечними або непритаманними для даного суспільства. Звідси виникає проблема поєднання цих підходів у єдиному понятті «інклюзивне суспільство», що передбачає звернення уваги на ті структурно-функціональні особливості, які забезпечують його розвиток в даному ціннісно-орієнтованому напрямку на рівноправність, справедливість для всіх.

Аналіз актуальних досліджень. Поняття інклюзії досліджено в працях Т. Парсонса, Р. Мертона, Н. Лумана, Р. Матурана переважно в рамках системної та структурно-функціональної методології, а в соціально-політичному аспекті в працях К. Поппера, М. Хардта, А. Негрі, Р. Даля, Ш. Муфф, частково Д. Ролза та інших. Вперше проблему включення-виключення у соціології разом із поняттям селекції розглянуто в працях П. Сорокіна у зв'язку із процесом стратифікації суспільства, а в контексті функціональної диференціації – також Н. Луманом. Недостатньо

дослідженням залишається проблема суб'єкта інклюзивності та форм її функціонування, включно соціально-політичні аспекти цього процесу.

Мета статті. Дослідження спрямоване на виявлення основних рис і факторів формування та існування інклюзивного суспільства в єдності соціокультурного та політичного його аспектів, на базі ціннісно-етичної і системної методології дослідження.

Виклад основного матеріалу. Власне постановка цієї мети обумовлена саме логікою процесу, який починається зі справедливого намагання рівного доступу, перш за все, у сфері освіти, отримання роботи для всіх частин суспільства і веде до розуміння необхідності інклюзивності всього суспільства. Тобто, процес не обмежується гуманним ставленням до особливих потреб людей, а потребує певної перебудови суспільства, яка цілком знаходиться в руслі поглиблення сучасного демократичного процесу. Поняття інклюзивності є дуже наближеним до моделі «відкритого суспільства» К. Поппера з його атрибутами вільного обміну, конкуренції, різноманітності у дусі ліберальних принципів «можливо все, окрім...» та відсутністю позитивних цінностей за виключенням свободи, яка зводиться до умов існування. В ліберальній моделі первинною суттєво є ексклюзія всіх негативно-дисфункціональних елементів, що разом з певними індетермінізмом, хаотичністю ведуть до кризових явищ і критичного ставлення з боку демократичного середовища. Тому інклюзивність є необхідним атрибутом сучасної демократії і новою неополітичною його формою. Але система сучасного суспільства базується на взаємодії протилежних процесів включення-виключення (ексклюзії), відповідно, системної і діалектичної методології. Дійсно, ці окремі явища необхідно розглядати разом у взаємодії як об'єктивні процеси, які обумовлюють одна іншу і певною мірою визначають стан суспільства. Разом ці явища створюють певну «селекцію» в контексті ієрархічної структури суспільства відносно процесів соціалізації включно професійного, кар'єрного просування. Відсутність створених перепон у вертикальному просуванні

також свідчить про інклюзивність і відкритість суспільства. Об'єктивність цього процесу як і свідчення демократизації суспільства переконливо показана П. Сорокіним (1992, с. 405-424) на прикладі поступового збільшення кількості випускників середніх шкіл і коледжів та зменшення відсіву учнів і студентів. Цей процес поширення освіти за думкою вченого може навіть призвести до «надвиробництва» еліти (особливо гуманітарної), яку він вважає дуже небезпечною для суспільства. Важливо, що в демократичному суспільстві ці процеси включення-виключення відбуваються об'єктивно і разом з тим є частиною управління суспільством переважно опосередкованими методами, перш за все, через вартість навчання. Навпаки, в традиційному (монархічному, тоталітарному) суспільстві цей процес носить однорідний і цілком керований з боку «верхів» характер, оскільки сам процес соціалізації носить лінійно-замкнутий, цілком детермінований характер. Частково це відноситься і до маскультового середовища із його «одномірно-позитивним» характером «герметичного універсума» (за виразом Г. Маркузе) суспільства. Однобічна соціалізація відбувається в умовах деформованого і навіть «спотвореного» (за Ж. Бодрійяром) під впливом консумізму соціального, що визначає і характер інклюзії. Тобто відбувається редуційне нівелювання ідеологічно-владного (рівність всіх як громадян-поданих) або консумістського (рівність всіх як споживачів) характеру, що обумовлює відповідний характер інклюзивності в політичній та економічній сферах.

На відміну від цього, в демократичному суспільстві інклюзія-соціалізація має відкритий, різноманітний, нелінійний характер, який включає можливість реабілітації, уходу-повернення («re-entry»), а також і власне самозаперечення у вигляді критично-бунтарських, протестних суб'єктів і рухів. Ця картина ускладнюється можливістю горизонтального і вертикального пересування, зміни ціннісних орієнтацій, особистих потреб і бажань, що разом створює динамічну множинну нестабільність, яка потребує постійної адаптації, регуляції, а головне певних форм інклюзії в суспільство.

В цьому плані, перевагою (пост)сучасного суспільства є можливість «модалізації» двозначного рішення включення-виключення до процесу селекції в наступній послідовності: виключення (заборона) – відбір – регулювання – стимулювання – включення (часове – постійне) із рухом в прямому або зворотному напрямку. Безумовно в демократичному суспільстві первинної є саме інклюзивність, яка створює різноманітну єдність, а ексклюзивність переважає в традиційному суспільстві, яке базується на виключенні «Іншого» або боротьбі з загальним ворогом. В загальному вигляді різницю між інклюзивністю і ексклюзивністю суспільства можна представити наступним чином.

Ексклюзивність. Фактори її виникнення: сословно-ієрархічні структури, еліти, Влада, традиційні суспільства (монархії, тоталітарні режими); в економіці: монополізація, протекціонізм; в суспільстві: соціальна нерівність, нерівноправність, дискримінація і сегрегація (соціальна і національна); в культурі: несприйняття «іншого», ксенофобія, націоналізм, а також повторність, імітація, тиражування ерзац-зразків, перевага кількісних показників і критеріїв, однобічний розвиток і соціалізація, консумізм, як виключення інших можливостей; архетип Уходу, вигнання, втечі; логіка редукції, спрощення, виключеного третього («або – або»); динаміка: рух від центру до периферії, маргіналізація, а також війни, конфлікти, як прояви виключення іншого; в часі: синхронізація, переважання теперішнього, актуалізація моментального, тимчасового. Етика індивідуалізму, егоїзму, частково прагматизму.

Інклюзивність. Основні фактори і провідники: суспільство як «життєвий світ» і людина поза рангів, статусів, класів, ліберально-демократичний устрій, примат загальнолюдських цінностей, прав і свобод; в економіці: вільна конкуренція різноманітних суб'єктів, глобалізація, освоєння і включення нових просторів; в культурі: мультикультуралізм, співіснування різних традицій, стилів, ідеї, архетип Повернення (Блудного сина або Одиссея), а також новаторство і неповторність; в свідомості:

цінування звичайного (валоризація, зміна ціннісних орієнтацій, множинність і плюралізм; в суспільстві: включення аномії, дисфункції, порушень, протиріч, конфліктів; динаміка: рух від периферії до центру, множинність напрямів руху; в часі: діахронізм, множинність вимірів і універсальність цілісності часу включно минулого і майбутнього; логіка діалогу (полілогу, поліфонії), включення іншого і пізнання світу. Етика солідарності і довір'я.

Як бачимо, інклюзивність є більш поширеною, позитивною і відповідає завданням пізнання і розвитку, але за допомогою ексклюзії, яка виконує роль антитези або «конструктивної опозиції» (в кращому випадку). Взагалі критерієм зрілості суспільства є інклюзивна можливість вертикальної мобільності або просування талановитих, достойних людей, а їх виключення свідчить про кризовий стан суспільства відповідно до гегелівської тези про перевагу Раба над Паном. Ця інклюзивна теза має власні історичні форми і еволюцію, яка зводяться до закономірного процесу поступового включення нижчих прошарків суспільства (селян, робітників, службовців) до вищих через повну легітимацію, рівняння прав і свобод. Важливо, що цей процес відбувається шляхом не збройної, а конкурентної боротьби і перемоги через реалізацію потенційних здібностей. Разом з тим, історична закономірність зростання демократичних свобод здійснюється діалектичним шляхом взаємодії протилежних процесів інклюзії-ексклюзії, а також інтеграції-диференціації та інших категорій. Їх наближення відбувається на динамічному тлі децентрованого (центробіжного) і центрованого потоків, які часто створюють єдиний цикл подій аналогічний Уходу – Поверненню А. Тойнбі. Причому, перший як найбільш різноспрямований суттєво є виключенням центру і включенням багатьох сфер (периферія, природа, національні традиції, нижчі, маргінальні шари суспільства, протестно-критичні настрої) і повертаються для збагачення центру набутих досвідом, новим знанням, ідеями. Тобто цей процес включення-виключення завжди відбувається тільки відносно визначеного центру або суб'єкту і набуває множинність сенсів, коли їх багато. Наприклад, в випадку конфлікту

відбувається взаємне виключення суб'єктів, а масових дій – взаємне включення. Зрозуміло, що в боротьбі за владу, в конкуренції переважає ексклюзія – заперечення відносно інших, минулого, а інклюзія – відносно влади і майбутнього. Таким чином відбувається важливий для суспільства інклюзивний процес поширення впливу і простору шляхом зростаючого пересування меж-границь від зовнішніх до внутрішніх, тобто збагачення його новим змістом, який Ж. Делез (2007, с. 571) вважає особливою ознакою капіталізму і визначає як «розкодування» та «аксіоматизація». Однак, на шляху центрованого потоку знаходиться селекція, яку здійснює центр через відбір тільки прийнятної для суспільства частини нового змісту і відсів всього чужого, недостойного, невідповідного до певних норм-зразків. Засвоєння нового компенсується позбавленням від старого шляхом урівноваження центрованих і периферійних потоків, що допомагає уникати внутрішніх розколів від надмірної диференціації. Зрозуміло, що від характеру селекції-фільтрації залежить склад і стан суспільства, тому він виконує роль засобу регуляції процесів. Розглянемо основні форми селекції, яка може бути здійснена в різних сферах суспільства.

1. Паттерни – це зразки-еталони поведінки, які мають релігійні витоки (за Т. Парсонсом) і дають надійні ціннісні орієнтації і стабільність тільки для традиційного однорідного суспільства. Однак, як етичні стандарти, вони виконують важливу, але подвійну роль в багатонаціональному соціумі (внутрішнє єднання і зовнішнє роз'єднання), яка може призвести в умовах глобалізації до «зіткнення цивілізацій».

2. Функціональність – це критерій ринкового походження, раніше мав спрямованість проти «дозвільного» класу, «верхів» (станів), а в сучасному суспільстві – проти «низів» і непрацюючих (непрацевдатних), маргінальної його частини, а також виключає елементи дисфункції, девіації, аномії (за концепцією Р. Мертон). Цей критерій спрямований на інтенсивний розвиток економіки будь-якою ціною може призвести до соціальних конфліктів і революцій. Ідеологія прагматизму через використання всього «відсіває»

разом із хибними ідеями, міфами і культурні цінності, традиції, веде до екологічних проблем.

3. Освіта – ця форма селекції спрямована на збільшення можливостей для молоді і майбутній розвиток суспільства, або його занепад в разі переважання виключення. Зростання кількості учнів, студентів, як показав П. Сорокін, є показником демократизації освіти і суспільства а також запорукою його розвитку. Введення в Україні платного навчання у ВЗО робить вищу освіту важкодоступною для значної частини молоді, призводить до необхідності працювати і викликає зворотний рух суспільства.

4. Комплексна селекція включає за Н. Луманом (2005, с. 86) різні типи раціональності, серед яких виділяється релігія разом з мораллю і владою спрямовані на підтримку ієрархічного порядку і дисципліни, а також гроші (ринкова економіка), які навпаки створюють «ігровий простір селекційних можливостей». Тобто, культурна і матеріальна (економічна) сфери доповнюють одна іншу як необхідність і свобода: остання створює різноманіття, варіативність, а перша як більш суворо-ексклюзивна робить відбір через паттерни, традиції, ритуали, колективну ідентичність, які мають також обмежений інтегративний вплив. Треба додати, що цю функцію виконує також політико-правова система, яка відсіває кримінально-нелояльні елементи. Всі ці процеси повинні бути врегульовані, оскільки будь-яка однобічність потребує компенсаційного врівноваження в той або іншій сфері суспільства Також нівелююча дія законів повинна компенсуватися індивідуальним підходом, а суворість покарання – можливістю соціалізації. Проява всіх можливостей, варіантів створює складну, нестабільну картину суспільства, яку обмежує селекція і послідує «ре-стабілізація». Важливо, що сучасне демократичне суспільство може включити в свій порядок-устрій певну міру нестабільності, складності як своєрідну плату за розвиток.

Виходячи із тези Н. Лумана (2006, с. 32) про співпадіння форм інтеграції із формами диференціації будь яке явище має подвійні функції або форми прояву. Безумовно це відноситься також і до форм інклюзії-ексклюзії,

які також можуть виконувати регулятивне-селекційні функції. Дійсно, кожна сфера суспільства має багато функцій, серед яких є і такі протилежні як інклюзія-ексклюзія та пов'язані з ними інтеграція і диференціація, яку він вважає основним трендом існування і розвитку сучасного суспільства, оскільки традиційні форми інтеграції вважаються дискредитовані тоталітарним досвідом. Ексклюзія через ринкові механізми, кооперацію інтегрує більш, ніж інклюзія (Луман, 2006, с. 46). Дійсно, вільний конкурентний ринок здійснює селекцію за критеріями раціональності, функціональної активності, але, чи здатний він інтегрувати суспільство для вирішення, перш за все, глобальних, екологічних проблем, або потребує компенсаційного втручання і додаткової інтеграції зусиль. Розглянемо зв'язок між цими явищами, який можна представити у вигляді подвійного ефекту з боку об'єктивних процесів диференціації-інтеграції наступним чином.

Диференціація: 1) як ексклюзія – процес поділення праці, функцій, спеціалізація, індивідуалізація, виключення всіх нефункціональних, непрацездатних, девіантно-маргінальних елементів, безробітних, ретритів; 2) як інклюзія – це процеси виробництва, кооперації, обміну, споживання, сфери обслуговування, співробітництва, співучасть в яких відбувається на основі взаємної залежності, спільних інтересів та цілей.

Інтеграція: 1) як ексклюзія – вибірна селекція в сфері освіти, культури, держслужби, а також її негативні форми: клановість, кумівство, корупція, злочинні організації, які здійснюються шляхом виключення чужинців, ознаки ксенофобії, націоналізму в політиці, а також елітарні шари суспільства (істеблішмент); 2) як інклюзія – це процеси координації, єднання різнорідних рухів, спілок, спільнот, соціальних угруповань для реалізації суспільно значущих цілей або цінностей, а також здійснення інтегруючої ролі державних інституцій на основі як позитивних цілей (релігія, ідеологія, національні традиції), так і власних інтересах посилення влади.

Очевидно, що явища ексклюзії пов'язані із диференціацією і відбуваються як об'єктивний процес переважно в соціально-економічній сфері, а інклюдії, навпаки – переважно в культурно-політичній сфері, і вони мають більш суб'єктивний, регулятивний характер. Тому, зауваження Н. Лумана, що ексклюзія інтегрує більше, ніж інклюдія відноситься тільки до кооперативного, корпоративного видів праці, а також загрозливих ситуацій з наявним ворогом (конкурентом). На прикладі корпоративної, частково і національно-державної культур добре видно як виключення інших сприяє внутрішньому єднанню. Також сучасне суспільство не може бути стабільним тільки на базі процесів ексклюзії і диференціації, які ведуть до індивідуалізму, постійної боротьби і його розпаду, а повинно посилювати всі форми функціональної інтеграції і включати урівноваження протилежних процесів диференціації – інтеграції, як і центрального і периферійного потоків.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, в кожній сфері суспільства процеси інклюдії-ексклюзії мають специфічні особливості, але перший переважає в культурно-політичній і державній сферах, які надають цим об'єктивним процесам більш свідомо-упорядкований характер. Сучасне суспільство стає інклюдивним за мірою поширення демократичного процесу і здатністю включати до себе протилежні тенденції, явища разом із певною мірою нестабільності, невизначеності. Зростаюча автономність суб'єктів, підсистем, сфер суспільства проявляється у власних формах селекції і інклюдії і веде до «деконструювання» владних структур від традиційно-ієрархічного до поліархічного суспільства. Виявлення форм функціонування цього нового типу суспільства потребує подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Делёз, Ж., 2007. *Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения*. Перевод с французского. Д. Кралечкина. Екатеринбург: У-Фактория.
2. Луман, Н., 2005. *Эволюция*. Перевод с немецкого. А. Антоновский. Москва: Логос.
3. Луман, Н. 2006. *Дифференциация*. Перевод с немецкого Б. Скуратов. Москва: Логос.

4. Сорокин, П.А., 1992 *Человек. Цивилизация. Общество*. Перевод с немецкого Москва: Политиздат.

Інформація про автора

Роговський Олександр Михайлович – доктор філософських наук, професор, професор кафедри політології, соціології і культурології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди; e-mail: ram54@ukr.net; ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2088-6155>.

Стаття надійшла до редакції: 10.01.2019 р. Прийнята до друку: 22.01.2019 р.